

Ігор РИМАРЕНКОАкадемія праці та соціальної праці
профспілок України**ВИНИКНЕННЯ МАСОНСТВА В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ**

У статті розглянуто питання виникнення масонських лож у Польщі та Україні, загальні чинники й закономірності формування таємних спілок в XVIII ст.

Ключові слова: масонство, ложа, Україна, Польща.

The article examines the question of masonic lodges in Poland and Ukraine, common factors and regularities of secret societies in the XVIII century.

Key words: masonry, lodge, Ukraine, Poland.

W artykule rozpatrzono zagadnienie powstania łóż masońskich w Polsce i na Ukrainie, przedstawiono czynniki ogólne i prawidłowości kształtowania się spółek tajnych w XVIII wieku.

Słowa kluczowe: masoneria, loża, Ukraina, Polska.

Проблема масонства тривалий час була для історичної науки закритою для більшості українських та польських дослідників. Лише з початком державотворчих процесів у Східній Європі починається процес ренесансу масонської тематики.

Дослідження обставин виникнення і формування масонства в Польщі та Україні дає змогу глибше зрозуміти соціально-політичні процеси XVIII століття.

Метою статті є спроба показати особливості та специфіку формування політико-духовної еліти Польщі та України того часу.

Зазначену проблему розглядали у своїх дослідженнях учені ряду європейських країн, не всі ці роботи рівноцінні і не всі автори мають однаковий погляд на виникнення масонства в Східній Європі.

Віктор Савченко вважає, що масонство в Речі Посполитій виникло наприкінці 30-х років XVIII ст. під впливом лож Саксонії та Чехії. Перша документально зафіксована українська ложа «Трьох братів» виникла в 1742 році у Вишнівцях на Волині під протекцією польських «братів» Яна Мнішека та Петра де Лефорта [1, с. 70-71].

Оксана Крижановська в низці своїх робіт розглядає цю проблему так: «Перша масонська ложа в Польщі виникла в 1738 р. Розквіт же польського масонства припав на останню чверть XVIII ст. – добу правління останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. Наприкінці XVIII ст. в Польщі працювали 316 «майстерень», до яких належало понад 5,7 тис. adeptів королівського мистецтва. У трагічний період польської

історії, яким стали 70-90-ті роки XVIII ст. представники польського духовного істеблїшменту вступали до масонської організації передусім з патріотичних міркувань». [2, с. 48-49].

Українське масонство починається лише з середини XVIII ст. – пізніше, ніж у Західній Європі, вважає пані Крижановська. Воно поширюється в Україні через Польщу, Росію й безпосередньо із західноєвропейських країн [2, с. 85]

Андріс Вишняускас розглядає проблему виникнення масонства в Східній Європі як експансію іноземних «братів» або входження до лож дворян, що перебували в Західній Європі. Країнами-посередниками в поширенні вільномулярства в Україні були Польща й Росія [3, с. 23].

Значним досягненням в розгляді зародження масонства в Східній Європі є робота М.Ходоровського «Масонство і Україна». «Поява понад 250 років тому масонства на теренах сучасної України було спричинене не лише західними впливами, але й особливостями місцевих реформаційних процесів. Тобто говориться не про механічне запозичення якихось готових зразків, а про співучасть українців у процесах, які мали міжнародний характер» [4, с. 5]. У роботі київського дослідника Віктора Киркевича «Истории киевского гида», висунута теза щодо появи масонства у Києві в період царювання Катерини II. Це була «ложа безсмертя», заснована офіцерами російської армії, яка перебувала під протекторатом Великого Сходу Польщі [5, с. 64].

Розквіт польського масонства припав на період правління короля Станіслава Понятовського, як вважають польські вчені Аліція Дибківська, Малгожата Жарин та Ян Жарин: «Духовне піднесення при Станіславі Августі було чесною відносно невеликої групи діячів. Завдяки реформам шкільної освіти, літературній творчості та публіцистиці, а також «моді», яку диктував двір, вдалося змінити у 1742 році стереотипи поведінки суспільства. Патріоти по-різному «рятували національний дух». Одні, як Чарторийські з Пулав, берегли національний спадок, свідчення минулої слави – документи, листи, речі, які належали славним предкам. А деякі, відважні та пристрасні, єдино правильний шлях вбачали в таємній, конспіративній підготовці до озброєного наступу» [6, с. 153, 165].

Польський дослідник Є.Гертх вважає, що польські масони щиро прагнули відродити могутність своєї батьківщини, однак лише пришвидшили її катастрофу, зробивши ставку на Пруссію [7, с. 102-103].

Британський дослідник Артур Уайт у роботі «Нова енциклопедія масонства» розглядає виникнення масонства в Східній Європі через експансію британських «братів» у Росію, Польщу, які допомогли організаційно та духовно спрямувати місцевих «братів» [6, с. 200].

Виникнення масонства в Східній Європі у XVIII ст. відбулося під впливом низки внутрішніх та зовнішніх факторів. Починаючи з XVIII століття, виникають таємні спілки зі стрункими філософськими доктринами побудови ідеальної держави, де панують свобода, рівність, братерство.

XVIII ст. відоме історії як доба панування розуму, епоха Просвітництва, період духовного зламу старого життя під тиском наукового знання. Проте не всі тоді були в захопленні від атеїзму, деїзму, скептицизму й наукової логіки. Багато хто стає прихильником містичних і окультних доктрин, таємних знань, бажає досягнути влади, повного самовираження, осягнення глобального суперего. Іде процес формування клубів, гільдій та корпорацій за принципами взаємодопомоги та підтримки. Загальними її рисами були любов до таємних ритуалів, небажання мати державний контроль над собою, духовний саморозвиток, потяг до таємних знань і влади, прагнення до самореалізації. Почався цей процес консолідації 24 червня 1717 року в Лондоні в корчмі «Гусак і рожен», відбулося об'єднання 4 лондонських лож і створення Великої ложі. Створення таємних спілок певною мірою було опозицією діям державних органів, які прагнули взяти під свій протекторат усі сфери суспільного життя. Шведський розвиток масонства в європейському просторі був викликаний бажанням створити спілки, які перебували б за межами державного контролю, в зоні внутрішньої автономії і надавали б дійову підтримку своїм adeptам.

У цей час іде консолідація третього стану – буржуа, який активно бореться за владу і місце під сонцем і потребує захисту своїх прав і впливу в політиці й економіці. Буржуа прагнули здобути повагу в суспільстві, відійти від повсякденного життя і доторкнутись до таємниці, яка об'єднує обраних, ввійти в це коло, де рівні всі, – ювеліри і князі, єпископи і лікарі, адже вони брати по таємниці, яка об'єднує їх.

Процес масонської експансії швидко поширюється, цьому сприяли політичні процеси того часу, війна за іспанський спадок, міграція з Англії прихильників останнього короля з династії Стюартів – Якова II, серед яких було багато масонів, також мода в Західній Європі на філософію та науку Англії. Англomanія є проявом передового в розвитку суспільної думки, в перемозі принципів парламентаризму і свободи преси, встановлення релігійної терпимості. Одночасно йде процес внутрішньої організації масонства, поділ членів ложі на 3 ступені, введення офіційних протоколів та архівів лож, створення спеціального сленгу масонів, символічних термінів та знаків.

У 1723 р. була опублікована «Нова книга статутів», розроблена священиками Джеймсом Андерсом та Жаном-Теофілом Дезагюльє, яка

стає Біблією і Конституцією кожного масона. Перший розділ Книги проголошує: «Масон за своїм положенням підкорюється законам моралі і не може стати тупим атеїстом або безчесним розпусником» [9, с. 11].

Масони-мігранти шукали спокійних місць для своєї діяльності, ними стали країни Східної Європи – Польща, Україна, Росія тощо. Чимало молодих дворян з цих країн отримували освіту за кордоном і були обізнані з модними політичними та філософськими доктринами або вже були членами іноземних лож.

Вигравши Північну війну, Росія захопила нові землі й поступово почала політичну експансію на землі Речі Посполитої та України. Королем Польщі стає саксонський курфюрст Август II, який був союзником Петра I в цій війні. Російський цар виступає гарантом польської держави і домовляється з Пруссією і Австрією про спільні дії відносно польської корони.

У польській державі панує економічна криза, яка вдарила по переважній більшості населення, занепад міст і ремесел, борги перед Росією, епідемії і голод. Війна за польську спадщину 1733 року встановила домінуючу роль Росії в польських справах, основа політики Августа III – взаємодія з Росією на міжнародній арені на користь Саксонії. На духовну кризу вплинули доктрини французьких і британських просвітників про початкову рівність людей, держава і суспільний договір; одночасно жорстка політика католицької церкви відштовхує шляхту, яка хоче змін, реформ, відновлення своїх прав і статків. Починається період масонів – безліч проектів і пропозицій, памфлетів і анонімних трактатів щодо відродження батьківщини. А поруч з цією балаканиною Станіслав Конарський починає програмні зміни в школах, прищеплюючи почуття патріотизму, бажання боротися зі свавіллям та забобонами.

У справі польської корони вплітається і французька нитка, Франція підтримує емігрантські групи С. Визинського та Г. Орлика, щоб спонукати їх до активних дій на своїх землях. У 1741 році до Речі Посполитої прибуває емісар Ленцинського А. Мокроновський, який разом зі своїми друзями у містечку Вишнівець на Волині відкриває 1742 року масонську ложу «Трьох братів» – першу масонську ложу на території України [10, с. 129].

Перша масонська ложа в Польщі була відкрита 1738 року зведеним братом короля Августа III, графом Рудьковським, як відділення дрезденської ложі «Трьох білих орлів». Але вона не змогла проіснувати довго під пильним оком католицької церкви, була прийнята антимасонська була папи Климента XII, крім того, ця ложа була більше клубом для розваг шляхти.

Процес встановлення масонства йде поступово, 1744 року у Варшаві відкрито ложу «Трьох братів», 1767 р. – ложу «Доброго пастиря», а вже

1770 року відкрито Велику польську ложу, якій підпорядковано сім інших. Польським «братам» надають допомогу братські ложі Пруссії, Австрії, Великобританії. Розквіт польського масонства починається за правління короля Станіслава-Августа Понятовського (1764-95 рр.). У 1777 році короля було прийнято у варшавську ложу «Під трьома шоломами», значна група польських політиків того часу була масонами: князь К. Сапега, князь А. Чарторийський, І. Потоцький, С. Малаховський, І. Красницький та інші. Наприкінці XVIII ст. в Польщі було 316 лож., до яких входило понад 5,7 тисяч осіб [11, Арк. 6 зв.].

Кінець XVII – початок XVIII ст. став для України періодом занепаду і поступового поглинання північним сусідом. Під імперською п'ятою зникали залишки автономності України – виборна влада, козацтво, асимілювалися економіка та культура. Навіть церква стала залежною від світської влади й не могла прямо спілкуватися з православними ієрархами Антіохії та Константинополя без дозволу московського патріарха, кандидатури митрополитів київських затверджував цар. Церква поступово ставала лише знаряддям у руках імперії, духовним цензором та вивідачем крамоли, втрачаючи свої освітні та благодійні функції.

Багато представників української старшини зайняли посади в російських установах, змінили прізвища, отримали грамоти на російське та польське дворянство. Більшість же козацької старшини повинні були довести своє шляхетне походження департаменту герольдії Сенату. Особливо складним цей процес був на півдні України, тому активізувався поділ старшини на дворянство та різночинців.

Однак навіть отримавши необхідні документи, українські шляхтичі перебували в «підвішеному» стані, оскільки російський уряд наділяв землями в Україні передусім російських поміщиків та іноземців. На Правобережній Україні почалося справжнє засилля польської шляхти, яка хотіла витіснити «цих українських холопів, які себе називають благородними шляхтичами» [12, с. 25].

Преференції російським поміщикам в українських губерніях підтримувалися місцевою владою: українським дворянам перешкоджали потрапити на виборні дворянські, а також на значні державні посади. Тривав процес зубожіння українських шляхтичів і перехід їх у стан різночинців через непосильні податки, обмеження в торгівлі, відбирання земель та пільг.

Усе це призвело до появи наприкінці XVIII ст. таємних патріотичних гуртків у Новгород-Сіверському, Чернігові, Полтаві. Саме в цих гуртках виникали і розповсюджувалися літературні патріотичні твори – памфлети та історичні розвідки.

Велике значення цих творів полягало в обґрунтуванні ідеї єдності українського народу, пропаганді його славної історії й державності. Серед джерел того часу значне місце займали «Щоденники» П. Апостола й М. Ханенка, «Розмова Великороси з Малоросією» С. Дівовича, «Ода на рабство» В. Капніста, «Історія русів» тощо.

Про занепад освіти в Україні у першій половині XVIII ст. свідчила переорієнтація Києво-Могилянської академії, яка стала переважно теологічним закладом і активно відходила від принципів братських шкіл. Заснуванню ж світського університету на території України перешкодив російський уряд. Тому багато української молоді їхало навчатися до Москви, Німеччини, Італії, Франції та інших країн. Братські школи та школи при церквах і монастирях закривали або перепрофільовували на суто теологічні. Водночас активно розвивався аскетичний філософський рух, очолюваний Григорієм Сковородою.

Загалом чимало принципів скворородинства дуже близькі до масонських доктрин. Зокрема, згідно з ними, мета життя – щастя, яке дається усвідомленням того, що людина виконує волю Божу. Сковорода критикував діяльність православної церкви, яка, на його думку, матеріалізувалася і віддалилася від християнських принципів. Головне – це внутрішня свобода, розвиток духовного світу, самопізнання – це пізнання Бога, влаштування життя відповідно до його вчення. Сковорода був близький до масонських спілок того часу, мав серед їх членів багато знайомих і друзів. Проводячи диспути і суперечки, сам він не міг прийняти масонство, але його ідеї і принципи були використані масонами. Учні та друзі Г. Сковороди, масони Михайло Антоновський і Михайло Ковалинський, допомогли опублікувати в масонських часописах його твори. На Слобожанщині організацією масонського зразка була «Паліщинська академія», до якої входили прибічники Григорія Сковороди.

Значну роль у появі масонства в Україні відіграла духовна криза, яка охопила все суспільство і супроводжувалася трансформацією суспільно-культурних відносин, заміною одних духовних цінностей на інші, незнайомі й небажані, відторгненням імперських принципів. Ще жило в пам'яті горде гасло «Київ – другий Єрусалим», сформоване філософами і політиками ще тієї, незалежної України – Й. Борецьким, П. Могилою, Ф. Прокоповичем, але вже відходили в минуле козаччина, література тієї пори, мова, «блиск шаблі Б. Хмельницького» [13, с. 20]. У період правління Катерини II в Україні розгорнулася потужна бюрократизація церкви, яка, повторюючи біблійне «Богу – Богове, кесарю – кесарево», сприяла деморалізації суспільства. Священики тепер отримували зарплату від уряду і повинні були доносити все, про що дізналися, навіть під час

сповіді. Усе це сприяло поширенню атеїзму, переходу в протестантизм, пошуку нових духовних концепцій, які не залежали від потреб держаного офіціозу. Церква стрімко втрачала повагу всіх суспільних груп, стаючи мішенню для анекдотів і памфлетів.

Ложа в Вишнівцях проіснувала лише 2 роки. У 1747 році у Львові Франц Лонганпс відкрив ложу «Трьох богинь», а 1767 року – ложу «Трьох білих орлів». Поступово масонська експансія захоплює нові місця на мапі України: Харків, Одеса, Житомир, Полтава, Київ, Немирів тощо.

«Брати» з Польщі, Німеччини, Росії, Австрії, Франції, Італії допомагають створенню масонської провінції України.

Загалом же на українських землях упродовж XVIII ст. існувало 40 лож вільних мулярів [4, с. 125].

Таким чином, на формування і розвиток масонства Польщі і України у XVIII ст. вплинули ряд чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Генеза спілок проходить по конкретним законам розвитку суспільства, які дуже близькі один до одного в Польщі та Україні. Панівними серед них були духовна криза в тогочасному суспільстві, політичний і економічний занепад і прагнення до національного визволення, боротьба шляхти за свої права та інтереси.

Література

1. Савченко В. Україна масонська – К.: Нора – Друк, 2008.
2. Крижановська О.О. Таємні організації, масонський рух в Україні / О.О. Крижановська – К.: Наш час, 2009.
3. Вишняускас А. Куди не глянь – усюди масони // Політика і культура – 1999. – № 25.
4. Ходоровський М. Масонство і Україна – Л., 2004.
5. Киркевич В. Истории киевского гйда – К.: 2007.
6. Уайт А.Э. Новая энциклопедия масонства – С-П. М. – 2003.
7. Anderson J. The Constitution of the Ancient and Honorable Fraternity of Free and Accepted masons – London, 1756.
8. Zaleski S. O masonii w Polsce. – Kraków, 1899.
9. Байджент М., Лей Р., Лінкольн Г. Священна загадка – Л., 2004
10. Денкович – Добрянський М. Україна і Росія – Л.: 1993.
11. ЦДІАК України. Ф.274, оп.1,спр. 2088. Арк.6 зв.
12. Демович-Добрянський Україна і Росія Львів, 1993
13. Липа Ю. Призначення України – Л.: 1992.